

Інна ГОРПИНЧЕНКО,

доцентка кафедри всесвітньої історії
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка,
кандидатка історичних наук, доцентка
Київ, Україна

Inna HORPYNCHENKO,

Associate Professor at the Department of World History,
Faculty of Social Sciences and Humanities
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University,
PhD in History, Associate Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: i.horpynchenko@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5501-1669>

Церковно-обновленський рух в Україні: на матеріалах харківської «Церковної газети» (1906)

У статті охарактеризовано церковний обновленський рух, зародження якого в Україні початку 20 ст. було явищем цілком закономірним через формування викликаних революцією 1905–1907 рр. початкових ліберальних процесів у суспільстві в цілому. Показано, що, не маючи національно-визвольного забарвлення, обновленський рух багато в чому спирався ідеологічно на принципи функціонування старої православної церкви в Україні (Київської митрополії), поглинутої Московським патріархатом у 1686 р. Йдеться, зокрема, про незалежність церкви від держави, соборноправ'я, свободу віросповідання. Як свідчать матеріали «Церковної газети», харківські обновленці обстоювали необхідність проведення внутрішньоцерковних реформ у тісному взаємозв'язку з реформами загальносуспільного характеру. Серед них: скорочення робочого дня та покращення умов праці робітників, подолання малоземелля селян, надання усім категоріям населення громадянських прав і свобод, заборона смертної кари. Відмовляючись від курсу на цілковите відокремлення держави від церкви, обновленці прагнули гармонізувати комунікацію між ними, воліли формувати «християнську громадськість», засобом її творення мала стати ненасильницька «християнська політика». Короткочасність існування церковного обновленського руху трактується, по-перше, як результат вузької тогочасної соціальної бази обновленства, по-друге, як доказ неприйнятності імперською російською державою будь-яких форм церковної і загалом суспільної ліберальної ідеології.

Ключові слова: православна церква, церковно-обновленський рух, харківська «Церковна газета», ліберальні реформи, принципи Київського християнства, імперський тоталітаризм.

The Church Renewal Movement in Ukraine: Based on the Materials of the Kharkiv “Tserkovna Hazeta” (1906)

The article describes the church renewal movement, the emergence of which Ukraine at the beginning of the 20th century was a fully natural phenomenon due to the formation of initial liberal processes in society generally caused by the revolution of 1905–1907. It is shown that, not being national-liberation movement, the renewal movement was ideologically based in many respects on the principles of the functioning of the old Orthodox Church in Ukraine (Kyiv Metropolis), which was absorbed by the Moscow Patriarchate in 1686. The move was, in particular, about the independence of the church from the state, canon law, freedom of religion. As evidenced by the materials of the “Tserkovna Hazeta” (“Church Newspaper”), Kharkiv renewalists advocated the need for intra-church reforms in close connection with reforms of a general social nature. Among them were the following: shortening the working day and improving the working conditions of workers, overcoming the lack of land owned by peasants, granting civil rights and freedoms to all categories of the population, banning the death penalty. Rejecting the course of complete separation of the state from the church, the renewalists professed their harmony, the goal of which was declared to be the formation of a “Christian public”, and the means of its creation was to be non-violent “Christian politics”. The short-term existence of the church renewal movement is interpreted first due to the narrow social base of renewal at that time, and second to be a proof of the imperial Russian state’s inadmissibility of any forms of ecclesiastical and generally social liberal ideology.

Key words: Orthodox Church, church renewal movement, Kharkiv “Tserkovna Hazeta”, liberal reforms, principles of Kyiv Christianity, imperial totalitarianism.

Соціокультурні процеси в Російській імперії початку 20 ст. відзначалися розмаїтістю. Вони зачіпали всі спектри суспільного життя — як світського, так і конфесійного сенсу. Серед них особливе місце посідали взаємовідносини держави й церкви. Тому закономірною була поява версій їх врегулювання. Зокрема, ідеологи обновленства започаткували пропаганду, зокрема на шпальтах часописів, невідкладності реформування церкви та державно-церковних відносин на ліберальних засадах.

Сучасна історіографія, попри відсутність комплексних досліджень означеної тематики, поступово наповнюється працями, які розкривають окремі сторони церковно-обновленського руху з посиленнями на харківську «Церковну газету». Зокрема, Ганна Бондаренко висвітлила роль Харківського університетського центру в заснуванні «Церковної газети»⁴⁰⁷, Світлана Мірошніченко проаналізувала значення цього часопису в популяризації церковних реформ⁴⁰⁸, Дмитро Михайличенко окреслив штрихи до портрету засновника й редактора «Церковної газети» Іоанна Філевського⁴⁰⁹, Геннадій Надтока акцентував увагу на змісті та масштабах участі православної церкви в ліберально спрямованих рухах на українських землях за матеріалами «Церковної газети»⁴¹⁰. Водночас актуальним залишається проведення комплексних досліджень тематики, передусім джерелознавчих.

Мета статті — на основі комплексного аналізу матеріалів харківської «Церковної газети» (1906 р.) охарактеризувати сутність, масштаби та значення церковно-обновленського руху в Україні початку 20 століття.

Під церковним обновленством розуміється ліберальна реформаторська течія в православній церкві, спрямована на регенерацію її соборноправ'я та звільнення від підлеглості державній владі. Революція 1905–1907 рр. у Російській імперії, до якої входила більшість українських земель, відкривала перед пригнобленими народами малоїмовірну, але все ж можливість реалізації їхніх національних, політичних, соціально-економічних, культурних і церковних прав. Розгортались демократичні перетворення, що проявили себе, зокрема, в започаткуванні парламентаризму, спробах подолання селянського малоземелля, формуванні багатопартійної політичної системи.

Остання представляла собою цілий конгломерат різноспрямованих партій: від соціал-демократичних чи анархістських «лівих» до центристських (партія октябристів та конституційних демократів (кадетів)) і реакційних «правих», уособлених, до прикладу, в «Союзи руського народу», «Руському собранію» та інших. Цілковита відсутність у Російській імперії історичного досвіду демократичного розвитку спричинила слабкість обновленських ліберально зорієнтованих течій як світського, так і церковного характеру. Однак їхні прогресистські жадання поступово утверджувались, у тому числі й засобами періодичної преси.

В Україні до формування світської ліберальної преси долучалися також відомі діячі тогочасного національного відродження. Можна стверджувати, що в 1905–1907 рр., здебільшого незначним тиражем, за їхньої участі виходило більше десяти ліберально зорієнтованих часописів. Серед них: «Український вісник» («Украинский вестник», Санкт-Петербург), у якому співпрацювали М. Грушевський, О. Лотоцький, О. Русів, Ф. Вовк, І. Франко, П. Стебницький, М. Туган-Барановський, М. Славинський; «Рідна справа — Вісті з Думи» (Санкт-Петербург) під редакцією М. Хотовицького та С. Нечитайла; «Нова громада» (Київ) — С. Єфремова, Б. Грінченка; «Рідний край» (Полтава, Київ) — Г. Маркевича та О. Пчілки; «Rundschau. Український огляд» (Відень) — В. Кушніра, «Громадська думка» (Київ) — В. Леонтовича, Б. Грінченка; «Добра порада» (Катеринослав) — М. Бикова; «Шершень» (Київ) — В. Лозинського; «Слобожанщина» (Харків) — М. Міхновського; «Рада» (Київ) — Є. Чикаленка, С. Єфремова; «Літературно-науковий вісник» (Київ) — М. Грушевського; «Вісті» (Одеса) — Л. Шелухіної; «Запоріжжя» (Катеринослав) — Д. Яворницького; «Зоря» (Москва) — І. Оппокової; «Світова зірниця» (Кам'янець-Подільський) — Ю. Волошиновського. Видання світської ліберальної преси в Україні станом на 1905 р. становили більшість порівняно з соціал-демократичними та національно-революційними. Показово є географія відносно рівномірного поширення ліберальних часописів на українських землях у складі Російської імперії: в Центральному регіоні (Київ, Полтава); на Правобережжі (Кам'янець-Подільський); на Слобожанщині (Харків); на Півдні (Одеса) та Південному Сході (Катеринослав), а також у російських столицях — Санкт-Петербурзі

⁴⁰⁷ Бондаренко Г. А. Внесок університету в розвиток церковних періодичних видань Харківської єпархії другої половини XIX – початку XX ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2016. Серія «Історія». Вип. 52. С. 7–15.

⁴⁰⁸ Мірошніченко С. В. Джерелознавчі аспекти дослідження періодичного друку Слобідсько-Української (Харківської) губернії XIX – початку XX ст. *Гуржійські історичні читання*. 2013. Вип. 6. С. 78–81.

⁴⁰⁹ Михайличенко Д. Ю. Професор протопресвітер Іоанн Філевський (1865 — не раніше 1927): богослов, либерал, обновленец. *Научные ведомости БелГУ. Сер. История. Политология. Экономика. Информатика*. 2012. № 7(126). Вип. 22. С. 149–159.

⁴¹⁰ Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900–1917 років: соціально-релігійний аспект. Київ: Знання, 1998. 271 с.

та Москві. Але українська периферія загалом була слабо залучена у процес поширення світського ліберального слова. Ще варто зазначити, що значна частка українських громадських діячів, зокрема і задіяних у царині політичної журналістики, були вихідцями зі священницьких родин⁴¹¹. Проте ліберальна власне церковна преса в умовах державного й конфесійного тоталітаризму перебувала на стадії зародження.

Одним із перших ліберальних часописів в імперії загалом і в Україні зокрема стала «Церковна газета» («Церковная газета»), друкована в Харкові. Це місто на початку 20 ст. було одним із центрів політичного життя й національно-політичного відродження України. Невипадково знаменита «Самостійна Україна» М. Міхновського побачила світ саме в Харкові (1900 р.). За чисельністю віруючих (2 302 570 осіб) Харківська єпархія була третьою після Київської та Подільської з дев'яти єпархій, на якій було поділено конфесійний простір України⁴¹².

Однак феномен ліберальної «Церковної газети» полягав у тому, що її поширення відбувалося все ж у загалом консервативному православному середовищі, яке, в кращому разі, байдуже ставилося до свободоцентристської ідеології. Як наслідок, газета проіснувала 145 днів (підрховано автором. — *І. Г.*) і була призупинена указом генерал-губернатора⁴¹³.

«Церковна газета» виходила російською мовою з 1 лютого по 2 червня 1906 року. Один номер друкувався з періодичністю в тиждень (щотижневик), але іноді часопис містив спарені номери (наприклад, 8–9, 16–17, 18–19, 20–21). Всього вийшов 21 номер «Церковної газети». Засновником і редактором її став Іоанн Філевський (1865–1927) — священник, приват-доцент Харківського університету.

Незважаючи на скасування попередньо духовної цензури (Закон від 24.11.1905 р.), церковна влада оперативного відреагувала на несподівану появу нового часопису. Священний Синод, як зазначала «Церковна газета», надіслав розпорядження на ім'я преосвященного архієпископа харківського Арсенія від 6 березня 1906 р. щодо видання священником І. Філевським щотижневої громадської «Церковної газети» без дозволу духовного начальства. Вирішили: звернути увагу

І. Філевського на порушення ним порядку ієрархічної підпорядкованості⁴¹⁴. У тому ж 10-му номері редакція «Церковної газети» зазначила, що цей «часопис є першим у Росії незалежним органом церковної преси, який видається за власний кошт священником». Тому редколегія звернулася за «благословенням до Синоду»⁴¹⁵.

Група лідерів церковного обновленства складалася з низки осіб з числа харківського духовенства, представники якого й стали засновниками «Церковної газети» та членами її редакції. Серед них: протоієрей Хресто-Воздвиженської церкви Павло Григорович; священник законовчитель четвертої чоловічої гімназії Володимир Купленський; священник кладовищенської Іоанно-Усікновенської церкви Миколай Вознесенський; священник Благовіщенської церкви Володимир Шаповалов. Уже в березні 1906 р. разом з І. Філевським вони були звинувачені у «самовільному без волі і благословення єпископа влаштуванні зборів» членів створеного ними гуртка⁴¹⁶. Метою слугувало не «ідейне знайомство, а прагнення виділитися серед інших пастирів і сформувати свій особливий церковний і політичний напрям»⁴¹⁷. Харківська духовна консисторія завела через це справу — «про п'ятьох священників», додавши до звинувачень їхні промови «політичного характеру» з недозволеними судженнями щодо діяльності влади та створенням особливої політичної платформи під назвою «Цар, Земля і Свобода»⁴¹⁸. Отже, навіть слабкі паростки ліберальної ідеології викликали обмежувальні дії з боку церковної влади. Священнику І. Філевському та протоієрею П. Григоровичу було винесено попередження зі збереженням права на священнослужіння. Священника В. Купленського переведено на служіння в іншу єпархію, М. Вознесенського вирішено віддати під найсуворіший нагляд протоієрея Пічети. Нарешті з с. Деркачі, що на Харківщині, всупереч волі вірян, було переведено до іншої парафії священника П. Лобковського, який приєднався до відомого листа п'яти священників та їхньої обновленської програми⁴¹⁹. Суворого покарання зазнав священник В. Шаповалов. Його звільнили від парафіяльної служби, «відчислили з церкви», дозволивши богослужіння тільки в гімназичній церкві⁴²⁰.

⁴¹¹ Надтока Г. М. Православна церква і процес українського національного відродження 1900–1917 років. Київ, 1996. С. 55.

⁴¹² Всеподданнейший отчет обер-прокурора по ведомству православного исповедания за 1900 г. Санкт-Петербург, 1903. Приложения. С. 14–15.

⁴¹³ Михайлин І. Л. Харківська журналістика в період першої російської революції. *Наукові записки Інституту журналістики КНУ імені Тараса Шевченка*. 2005. Т. 21 URL: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1623>

⁴¹⁴ Церковная газета. 9 апреля 1906 г. № 10.

⁴¹⁵ Там само.

⁴¹⁶ Церковная газета. 30 марта 1906 г. № 8–9. С. 14–15.

⁴¹⁷ Там само.

⁴¹⁸ Там само.

⁴¹⁹ Там само.

⁴²⁰ Там само.

Попри утиски газета утверджувала свій самовизначений статус «церковної громадсько-літературної газети, органу церковного оновлення і культурно-прогресивних стремлінь»⁴²¹.

Про різноспрямовані тематичні зацікавлення редакції газети свідчать рубрики видання: «Від редакції» («От редакции»), «Останні новини» («Последние известия»), «Огляд друку» («Обзор печати»), «Кореспонденція з місць» («Корреспонденция с мест»), «Хроніка» («Хроника»), «Бібліографія» («Библиография»), «Зарубіжні вісті» («Зарубежные известия»). Публікації в кожній рубриці не обмежувались, як правило, стислими інформаційними повідомленнями, а містили розгорнутий матеріал. Так, у розділі «Хроніка» «Церковної газети» (від 30 березня 1906 р. № 8–9) редакція розлого представила зміст вже згаданої «Справи про п'ятьох священників», а в рубриці «Бібліографія» (№ 14, 7 травня 1906 р.) докладно аналізувала книгу «Свобода и крестьянство», підтримуючи висновок автора (архімандрита Михаїла) про необхідність поєднання ідеалів соціалізму та християнства. Загалом фактично в кожній статті «Церковної газети» прослідковується ставлення редакції до ідеологічної позиції автора.

Серед дописувачів «Церковної газети» переважали представники православного духовенства, включно із п'ятьма священниками — засновниками видання. Група запрошених авторів об'єднувала й світських діячів, котрі, як Катерина Гай-Сагайдачна, могли дозволити собі критичні оцінки на адресу єпископату⁴²². Діячі академічної науки були представлені, зокрема, професором П. Светловим, приват-доцентом А. Фатєєвим, священником, приват-доцентом І. Філевським та іншими. Частина дописувачів виступала під псевдонімами (Є. Вишин, П. Сит-м-чн-ський). Але робота редакції вирізнялась творчим пошуком, відсутністю одноставності й реформаторською спрямованістю, проникнутою ідеологією лібералізму.

Сама ідея церковно-оновленського руху набула поширення в 1904 р., коли 32 петербурзьких священників зорганізували православне братство поборників церковного оновлення. Його метою було відновлення «канонічної свободи церкви», її самоуправління та сприяння «суспільному прогресу»⁴²³. В Україні зусиллями редакторів «Цер-

ковної газети» оновленська тема набула подальшого розвитку.

Концептуально редакція газети ставила перед собою двоєдине завдання — сприяння ліберальним реформам у суспільстві та реформам у церкві. Уже в першому номері часопису з'явилася стаття А. Шеноа «Обновленство», в якій були задекларовані деякі концептуальні засади руху. Ключовою названа ідея повернення свободи церкві, звільнення її від гніту з боку держави, надання церкві права на самоуправління⁴²⁴. У статті зазначається, що держава, дозволивши церкві опертися «духовним мечем» на «меч світський», змішала церкву з державою, перетворила церкву в «ancillia politicae» — рабу держави. Але церква не може бути функцією державного управління. Натомість церква вільна оновленська має стояти на засадах істинного прогресу з християнськими ідеалами братства, рівності та свободи⁴²⁵. В умовах, коли «все охоплене визвольним рухом, — стверджує автор, — необхідно переоцінити наші інтереси в мистецтві, філософії, політиці, закласти в основу церковної реформи ідею “воскресіння соборності”». З цими роздумами «Церковна газета» звертається передусім до інтелігенції, студентства, усіх захисників християнської культури⁴²⁶.

Поглиблюючи концепцію руху, священник Іоанн Філевський звертається до читача зі статтею «Про завдання церковного оновлення». Автор називає його «великою справою нашої визвольної епохи». В основі зрушень — пробудження релігійних ідеалів у церковній самосвідомості, в суспільстві та народі, поворот від атеїзму до релігії, наголошення на «абсолютній гідності людської особистості»⁴²⁷. Одним із перших ліберальних кроків держави у цьому напрямку є проголошення свободи віросповідання. Щодо повної свободи церкви, то вона, як вважає автор, не загрожує клерикализмом — «його у суспільстві немає»⁴²⁸.

Серед визначальних завдань церкви — подолання її кризового становища, яке редакція вбачає в пануванні монахів у церкві, «класовій боротьбі білого й чорного духовенства», відсутності виборності духовенства, розколі між ієрархією та мирянами, відсутності автономії парафій, фанатизмі міسیونерів⁴²⁹. Реформування управління церкви зверху до низу мало здійснюватися за критеріями, що відповідають вселенським ідеалам, а не за гаслами

⁴²¹ Церковная газета. 1 февраля 1906 г. № 1. С. 1.

⁴²² Церковная газета. 7 мая 1906 г. № 14. С. 7.

⁴²³ Балакшина Ю. В. Братство ревнителей церковного обновления (группа «32-х» петербургских священников, 1903–1907): Документальная история и культурный контекст. Москва, 2014. 416 с.

⁴²⁴ Шеноа А. Обновление. *Церковная газета*. 1906. 1 февраля. № 1. С. 2–3.

⁴²⁵ Там само.

⁴²⁶ Там само. С. 3.

⁴²⁷ Церковная газета. 19 февраля 1906 г. № 3. С. 1.

⁴²⁸ Там само.

⁴²⁹ Там само. С. 1, 2.

обер-прокурора К. Победоносцева⁴³⁰. Сповідуваний ним церковний консерватизм, зокрема касто-вий устрій церкви та її поліцейські функції, сприймалися редакцією як одна із фундаментальних причин розколу між духовенством та інтелігенцією, який необхідно подолати. Привертає увагу, наприклад, передруківка з «Самарських єпархіальних відомостей», де представлено тогочасний портрет духовенства. Йдеться про серію художніх полотен, зокрема: п'ятий священник у «Хресному ході на Паску» (В. Перова); зажери, лицеміри і пліткарі за «Монастирською трапезою» (В. Перова); страхотливий «Протодиякон» (І. Репіна); похитливий ігумен «В монастирському готелі» (О. Корзухіна) тощо. «Лише бруд. Жодної світлої риси», — підсумовує редакція «Церковної газети»⁴³¹.

Тримаючи руку на пульсі церковних реформ, редакція газети активно реагувала на дискусії у створеному «Передсоборному присутстві». Виборюючи відновлення патріаршества, звільнення православної церкви від державної опіки, відстоюючи соборноправ'я, священники-обновленці не залишали осторонь й інші суттєві проблеми церкви. Серед них — ставлення до власності. Не заперечуючи приватну власність, обновленці апелювали до Євангелія, згідно з яким «християнство поєднує приватну власність з суспільною, з суспільним благополуччям. Вважаючи майно церкви «багатством бідних», редакція газети тлумачила як небажане й «скорочення церковного землеволодіння»⁴³².

Освітня проблематика обновленців була просякнута ідеями впровадження «широкого самоуправління духовних семінарій та позбавлення духовної освіти хронічного фарисейства»⁴³³. Знайшла підтримку пропозиція київського професора та протоієрея П. Светлова про необхідність богословських факультетів в університетах⁴³⁴. Щоправда, у цьому випадку редакція газети розглядала університети винятково як конфесійний простір православної церкви. Як соціально спрямовану характеризує газету й підтримка проекту про безкоштовну народну освіту, здійснювану тоді переважно силами духовенства⁴³⁵.

Малопомітною на загальному полотні реформ, але все ж наявною була церковно-національна проблематика. Найпомітнішою є позиція газети

у питанні про автокефалію православних церков, що були насильницьки залучені до складу РПЦ, зокрема у 19 столітті. Так, підтримуючи рух за автокефалію Грузинської церкви, редакція «Церковної газети» цитує статтю професора А. Хаханова. Він зазначав, що столітній режим, який панував у цій церкві (з 1801 р.) призвів до повного суспільного й церковного занепаду. Гоніння на службу в храмах за грузинськими традиціями, витіснення грузинської мови з духовних шкіл, відібрання церковного нерухомого майна на благо імперської казни супроводжувалися «звичайними» пасти в релігійному розумінні, розоренням духовенства й монастирів. Місцеве духовенство почало наповняти на відновленні автокефалії — «священному праві церкви»⁴³⁶. Але петиція, ухвалена екзархом Грузії, не була прийнята Святійшим Синодом РПЦ. Останній розробляв натомість проект неповного самоуправління, тобто автономії церков, зокрема для фінляндської церкви⁴³⁷. У відповідь грузинське духовенство оголосило бойкот Св. Синоду. Шість грузинських ієрархів за участю «всього кліру і народу» звернулися до Вселенського патріарху та до глав східних православних церков⁴³⁸. У рубриці «Від редакції» принцип автокефалії церков тлумачиться як «вікове православне канонічне правило, розкрите в актах вселенських соборів»⁴³⁹.

Водночас редакція, декларуючи формулу «вільні церкви вільно об'єднуються на автономних засадах і кожна церква збереже свою ідентичність»⁴⁴⁰, обережно обходить своєю увагою питання автокефалії чи навіть автономії православної церкви в Україні. Хоча харківські обновленці напівзавульовано проявляють свою лояльність справі перекладу Євангелія українською мовою. В однойменній публікації були названі усі відомі українські переклади — від Пересопницького Євангелія (1556–1561 рр.), Волинського (1571 р.) та Учительського (16 ст.) до перекладів П. Морачевського (1860 р.), П. Куліша, І. Пулюя та І. Нечуя-Левицького (1903 р.) і харків'янина М. Лободовського (1903 р.)⁴⁴¹. Показовою є трансформація світоглядних позицій священника І. Філевського. Так, у 1920-х рр. він не тільки перейшов на позиції нових обновленців, але й приєднався до процесу творення Української автокефальної православної церкви⁴⁴².

⁴³⁰ Церковная газета. 19 февраля 1906 г. № 3. С. 2.

⁴³¹ Там само. 30 березня 1906 г. № 8–9. С. 2.

⁴³² Там само. 9 апреля 1906 г. № 10. С. 7.

⁴³³ Санкт-Петербургские ведомости. 13 мая. 1901. № 116.

⁴³⁴ Церковная газета. 1 февраля 1906 г. № 1. С. 3.

⁴³⁵ Там само. 21 мая 1906 г. № 16. С. 8.

⁴³⁶ Там само. 19 февраля 1906 г. № 3. С. 4–7.

⁴³⁷ Там само.

⁴³⁸ Там само. 23 апреля 1906 г. № 12. С. 10.

⁴³⁹ Там само. 23 апреля 1906 г. № 12. С. 5.

⁴⁴⁰ Церковная газета. 19 февраля 1906 г. № 3. С. 1–3.

⁴⁴¹ Там само. 9 апреля 1906 г. № 10. С. 6–7.

⁴⁴² Михайличенко Д. Ю. Профессор протопресвитер Иоанн Филевский... С. 158.

Як зазначалося вище, ідея церковного оновлення поєднувалась із ідеєю оновлення на засадах свободи усього суспільного життя. Власне, це були взаємообумовлені явища. Таке бачення прогресу було на той час дійсно популярним у суспільстві. Як писав філософ В. Соловйов, який належав за материнською лінією до роду Г. Сквороди, «духовне суспільство або церква у вільному внутрішньому союзі з соціумами політичним та економічним утворюють один цілісний організм... Утримуючись від взаємного втручання, церква дає державі й земству (суспільству. — *Авт.*) вищу мету й безумовну норму їхньої діяльності»⁴⁴³. «Тільки таким чином, — вважав Д. Мережковський, розвиваючи цю тему, може сформулюватися «релігійна громадськість», здатна утримати суспільство від морального занепаду»⁴⁴⁴.

Дотримуючись схожої думки, священники-оновленці відкидали саму необхідність відокремлення церкви від держави. Вони вважали, що народження цієї деструктивної ідеї в Європі було цілком закономірним через «деспотизм римської церковної влади». «Папа-цар хотів управляти державами, роздавати корони, підносити на престол і скидати... То було «прагнення до клерикалізму»⁴⁴⁵. Визнаючи наявність у такій реакційній позиції раціонального зерна, не можна не помітити в ній зверхнє ставлення оновленців до Римо-католицької церкви. Це споріднювало їхню світоглядну позицію з діями офіційної православної церкви. Реалізація соціального вектора програми оновленців передбачала участь церкви у політичному житті країни («Про ставлення церкви і священства до сучасного суспільно-політичного ладу»). Полемізуючи з противниками участі служителів вітваря у «безкомпромісних і конфліктних» політичних процесах, редакція «Церковної газети», з одного боку, пропонувала духовенству уникати «гри в політику», з іншого — вбачала в політичній діяльності пастирів спосіб формування «християнської політики»⁴⁴⁶, а отже, й християнської громадськості⁴⁴⁷. Ключовим завданням духовенства проголошувалося «надання політичній боротьбі культурного та етичного характеру й відмову від насилля»⁴⁴⁸.

Декларація політичних свобод Маніфестом 17 жовтня 1905 р., захоплено оцінена оновленцями, посилила розкол у священстві, яке традиційно поділялось на дві течії. Одна представляла вище ду-

хівництво, чернече, єпископське, інша — нижче, священницьке, церковно-народне, мирське. На чолі першої стояла правляча ієрархія та професура старої духовної школи, тобто ідейні захисники *status quo* «канонічного авторитету єпископів» — консерватори. Другу течію представляв клір (священники і диякони) та миряни — саме ту силу, на яку прагнули опертися лідери церковного оновлення.

Усвідомлюючи, що досягнення духовенством своїх політичних цілей можливе не одноосібно, а у складі політичних партій, редакція «Церковної газети» відстоює шлях зближення з партіями прогресивними й відмови від співпраці з партіями деструктивного толку.

Так, розміщуючи на своїх шпальтах тези священника С. Нотехіна, пастирі-оновленці поділяють його думку про відсутність у теперішньому суспільстві «істинного консерватизму». У минулому це була «державна творчість, яка черпала в старовині своє натхнення на благо держави та її підданих». Консерваторів того часу, вважав автор, можна назвати «прогресистами минулого» (О. Хомяков, С. Аксаков та ін.). Теперішні консерватори, приваблюючи до себе духовенство, тільки накликають на нього «ненависть і підозру в реакції»⁴⁴⁹.

Ще більш критичним було ставлення редакції «Церковної газети» до ідеології та практики «правих», особливо чорносотенних партій, осередками яких стали навіть православні монастирі, зокрема Почаївська лавра на Волині. Прагнувши членства пастирів і ченців у «Союзі руського народу», «Руському соборанії» та в інших схожих об'єднаннях, чорносотенці на чолі з частиною єпископату войовничо відкидали ліберальні реформи, відкрито й вульгарно, як повідомляла «Церковна газета», заперечували потребу в парламентаризмі⁴⁵⁰. Як неприйнятне для суспільства оцінює редакція поширення чорносотенцями хибних фобій щодо національних меншин, особливо євреїв та поляків. Так, полтавське відділення «Руського соборанія» надсилало свої погрози безпосередньо в Думу, натякаючи на реальну можливість єврейських погромів⁴⁵¹.

Ставлення оновлення до лівих, зокрема соціал-демократичних партій, відзначалося, з одного боку, ворожістю «лівих» (за глумаченням адептів церкви) до будь-яких релігій та релігійних інституцій. З іншого боку, їх об'єднував ідеологічний ґрунт (ідеали свободи, рівності, соціальної спра-

⁴⁴³ Соловьев В. С. Общеисторическое введение. О законе исторического развития. Сочинения в 2-х т. Т. 2. Москва, 1990. С. 175.

⁴⁴⁴ Мережковский Д. С. Грядущий хам. Большая Россия. Ленинград, 1991. С. 44.

⁴⁴⁵ Церковная газета. 23 апреля 1906 г. № 12. С. 1–3.

⁴⁴⁶ Там само. 9 апреля 1906 г. № 10. С. 7.

⁴⁴⁷ Там само. 23 апреля 1906 г. № 12. С. 1–3.

⁴⁴⁸ Там само.

⁴⁴⁹ Там само. 19 февраля 1906 г. № 3. С. 6.

⁴⁵⁰ Там само. 30 апреля 1906 г. № 13. С. 9.

⁴⁵¹ Там само. 25 июня 1906 г. № 20–21. С. 14.

ведливості тощо), який зберігав перспективу єднання. Дотримуючись євдемонізму — етичного принципу, який вважає метою життя прагнення людини до щастя, лідер харківських обновленців І. Філевський стверджував, що досягнення цього ідеалу можливо тільки в умовах християнського соціалізму⁴⁵². В інших випадках катастрофа невідворотна⁴⁵³. Однак на той час найбільш прийнятним для церковних обновленців виявився ліберальний напрямок, що передбачав реформи заради свободи.

Таким чином, зародження церковного обновленського руху в Україні початку 20 ст. було явищем цілком закономірним через формування викликаних революцією 1905–1907 рр. початкових ліберальних процесів у суспільстві в цілому. Харківська «Церковна газета» — рупор обновленства в Україні — об'єднала представників світської та церковної інтелігенції, які легально упродовж майже п'яти місяців пропагували опозиційні уряду й церкви ідеї. Показово, що, не маючи національно-визвольного забарвлення, обновленський рух з центром у Харкові багато в чому спирався ідеологічно на принципи функціонування старої православної церкви в Україні (Київської митрополії), поглинутої Московським патріархатом у 1686 році. Йдеться, зокрема, про незалежність

церкви від держави, соборноправ'я, свободу віросповідання. Як свідчать матеріали «Церковної газети», харківські обновленці обстоювали необхідність проведення внутрішньоцерковних реформ у тісному взаємозв'язку з реформами загальносуспільного характеру. Серед них: скорочення робочого дня та покращення умов праці робітників, подолання малоземелля селян, надання усім категоріям населення громадянських прав і свобод, заборона смертної кари. Відмовляючись від курсу на цілковите відокремлення держави від церкви, обновленці прагнули гармонізувати комунікацію між ними, воліли формувати «християнську громадськість», засобом її творення мала стати ненасильницька «християнська політика». Короткочасність і локальність існування церковного обновленського руху трактується, по-перше, як результат вузької соціальної бази обновленства, по-друге, як доказ неприйнятності імперською російською державою будь-яких форм церковної і загалом суспільної ліберальної ідеології. Разом з тим сама поява та розвиток церковно-обновленського руху на українських землях початку 20 ст. засвідчує історичну тяглість національної свободоцентристської традиції, можливість її реалізації в житті церкви і суспільства.

REFERENCES

- Balakshina, Yu. V. (2014). Bratstvo revnitatei tserkovnogo obnoveniia (gruppa «32-h» peterburgskikh sviashchennikov, 1903–1907). *Dokumentalnaia istoriia i kulturnii kontekst*. Moscow [in Russian].
- Bondarenko, H. A. (2016). Vnesok universytetu v rozvytok tserkovnykh periodychnykh vydan Kharkivskoi yeparkhii druhoi polovyny XIX — pochatku XX st. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriia «Istoriia», 52, 7–15* [in Ukrainian].
- Merezhkovskii, D. S. (1991). Griadushchii kham. *Bolnaia Rossiia*, pp. 13–45 [in Russian].
- Mykhailyn, I. L. (2005). Kharkivska zhurnalistyka v period pershoi rosiiskoi revoliutsii. *Naukovi zapysky Instytutu zhurnalistyky, 21* [in Ukrainian].
- <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1623>
- Mikhailichenko, D. Yu. (2012). Professor protopresviter Ioann Filevskii (1865 — ne ranshe 1927): bogoslov, liberal, obnovenets. *Nauchnie vedomosti BelGU. Ser. Istoriia. Politologiya. Ekonomika. Informatika, Belgorod, 7 (126), 149–159* [in Russian].
- Miroshnichenko, S. V. (2013). Dzhereloznavchi aspekty doslidzhennia periodychnoho druku Slobidsko-Ukrainskoi (Kharkivskoi) hubernii XIX — pochatku XX st. *Hurzhiivski istorychni chytannia, 6, 78–81* [in Ukrainian].
- Nadtoka, H. M. (1998). *Pravoslavna tserkva v Ukraini 1900-1917 rokiv: sotsialno-relihiinyi aspekt*. Kyiv [in Ukrainian].
- Nadtoka, H. M. (1996). *Pravoslavna tserkva i protses ukrainskoho natsionalnoho vidrodzhennia 1900–1917 rokiv*. Kyiv [in Ukrainian].
- Soloviev, V. S. (1990). *Obshcheistoricheskoe vvedenie. O zakone istoricheskogo razvitiia. T. 2*, Moscow [in Russian].

Дата надходження до редакції: 14.03.2024 р.

Дата схвалення до публікації: 29.03.2024 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

⁴⁵² *Церковная газета*. 7 мая 1906 г. № 14. С. 12.

⁴⁵³ Там само. 23 апреля 1906 г. № 12. С. 7.